

Arhe X, 19/2013

UDK 1 Spinoza

1 Mendelssohn : 1 Jacobi

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

STANKO VLAŠKI¹

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

POSREDOVANJE SPINOZIZMA

UVODNA REČ O TZV. SPORU O PANTEIZMU

Sažetak: Istorijski značaj takozvanog *spora o panteizmu* koji su oko 1783. godine započeli Jakobi i Mendelson povodom pitanja da li je Lesing bio spinozist ogleda se pre svega u obnovi interesovanja za Spinozinu filozofiju, koja je do tog sporenja zadržavana na marginama povesti filozofije. Njegova filozofska važnost krije se u činjenici da su najznačajnija filozofska učenja u godinama koje su sledile makar delom oblikovana posredstvom suočavanja sa revitalizovanim spinozizmom. Autor u radu ispituje pretpostavke, okolnosti i tok spora razmatrajući stavove njegovih glavnih aktera, a krajem završnog poglavlja pokušava da implikacije *spora* potraži i u savremenim filozofskim diskusijama.

Ključne reči: Spinoza, spor o panteizmu, Jakobi, Mendelson, Lesing

SPINOZIZAM I NOVA EPOHA FILOZOFSKOG MIŠLJENJA

Da stanovište spinozizma predstavlja „suštinski početak svakog filozofiranja“ i da onaj koji počinje da filozofira „mora prvo da bude spinozist“ **Hegelov** (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770-1831) je doprinos vrednovanju filozofije Baruha-Benedikta de **Spinoze** (Baruch (Benedict) de Spinoza, 1632-1677) i osnovna koordinata uz čiju pomoć se može određivati mesto spinozizma u hegelovskom pojmu povesti filozofije. Hegel u nastavku nudi slikovito objašnjenje svog stava: „Duša mora da se okupa u tome etru jedne supstancije u kojoj se utopilo sve što je čovek smatrao istinitim“².

Ove reči Hegel je u okviru svojih predavanja iz povesti filozofije prvi put mogao saopštiti tokom školske 1805/1806. godine, što se poklapa sa vremenom rada na njegovom prvom velikom filozofskom delu – jenskoj *Fenomenologiji duha*. Njen predgovor donosi filozofu tvrdnju da bi u svetlu povesnih previranja trebalo biti lako videti da doba u kojem ona biva pisana „predstavlja doba rađanja jednog novog perioda i prelazjenja u njega“³. Početak novog povesnog doba i obnovljeni početak filozofiranja bi

---

¹ e-mail adresa autora: stanko.vlaski@gmail.com

² Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije III*, BIGZ, Beograd 1983, str. 290.

³ Hegel, G. V. F., *Fenomenologija duha*, Dereta, Beograd 2005, str. 9.

trebali da stoje u reflektovanom odnosu prema spinozizmu, ukoliko Hegel gornji stav iz *Istorije filozofije* ne iznosi samo u pedagoškoj nameri ukazivanja na način individualnog započinjanja filozofskog puta. Zbog toga se ne može smatrati slučajnim da Hegel poslednji odsek u tim predavanjima – nazvan „Najnovija nemačka filozofija“ – otpočinje tumačenjem koncepcije autora čiji čitav filozofski život predstavlja pokušaj odgovaranja na izazov spinozizma: Fridriha Hajnriha **Jakobija** (Friedrich Heinrich Jacobi, 1743-1804). Pojmovni redosled ovde je pretpostavljen hronologizaciji nastupa u filozofskoj javnosti toga doba.

Početak filozofiranja u započinjućem novom povesnom dobu ne odvija se nezavisno od spinozizma. U duhu hegelovskog filozofiranja taj početak ne predstavlja ništa neposredno, već nastupa kao proces sučeljavanja mišljenja najcenjenijih glava tadašnje filozofske Nemačke kojim se u medijumu spinozizma iznova posredovala celina metafizičkog nasleđa. U istorijsko-filozofskoj građi ta debata kojoj se zahvaljuje za „renesansu“ Spinozine filozofije poznata je kao tzv. *spor o panteizmu* (Pantheismusstreit). Amsterdamski filozof nije bio neposredni povod polemike onih koji su spor inicirali: u pitanju su spomenuti Jakobi i vodeća figura tadašnjeg berlinskog prosvetiteljstva Mozes **Mendelson** (Moses Mendelssohn, 1729-1806). Polazno pitanje bilo je da li je njihov tek preminuli prijatelj i velikan nemačke kulture uopšte Gotthold Efraim **Lesing** (Gotthold Ephraim Lessing, 1729-1781) bio poklonik spinozizma. Glavna motivacija za takvu pitanost došla je Jakobijevim prisećanjima na razgovore o Spinozi koje je vodio sa Lesingom malo pre njegove smrti, a sa kojima je upoznao Mendelsohn, što je tekst čiji središnji deo donosimo u prevodu. Razmere potonje diskusije i njen filozofski značaj daleko su prevazišli karakter akademskog nadmetanja u veštini tumačenja određene filozofske pozicije.

Dve i po decenije pre Hegelovog suda o spinozizmu kao suštinskom početku svakog filozofiranja, Lesing i Jakobi se o Spinozi izražavaju daleko manje biranim rečima, saglašavajući se oko činjenice da ljudi u tom trenutku „još uvek o Spinozi govore kao o mrtvom psu“⁴. To dodatno osvetljava koliki je „napor pojma“ preduzet da bi filozofiranje za spinozizam znalo kao za svoj suštinski početak na koji će pažnju skrenuti Hegel. Namera ovog uvodnog rada je da ocrta razloge zbog kojih je Spinoza bio na tako zlom glasu u vreme kad su o njemu razgovarali Lesing i Jakobi, da markira glavne događaje u *sporu* i da osvetli na koji je način njegov zenit koji se odvijao u periodu između 1785. i 1787. godine posredovao filozofski lik spinozizma za dalji razvoj nemačke klasične filozofije. Iako je ta namera prvenstveno istorijsko-filozofske prirode, u finalnom poglavlju će se pokušati pronaći relikte *Pantheismusstreit*-a koji bi mogli biti važni i za današnje filozofsko mišljenje.

PRETPOSTAVKE SPORA

Kartezijanska filozofija je do današnjih dana ostala prvom asocijacijom na radikalnost filozofskog raskida sa teologizujućom filozofskom tradicijom i zbog toga je se

⁴ Jacobi, F.H., *Über die Lehre des Spinoza in Briefen an denn Herrn Moses Mendelssohn*, in *Jacobis Spinoza-Büchlein nebst Replik und Duplik*, München 1912, S. 76.

označava kao prelomnu tačku u rađanju moderne epohe. Elementarni povesni kontinuitet koji joj je obezbedio mogućnost šire afirmacije može se potražiti u Dekartovom tvrđenju postojanja dva supstancijalna entiteta, odnosno misleće i prostiruće supstancije o čijem *commercium*-u brine Tvorac. Dualizam nije u neskladu sa opštim senzibilitetom kulture Zapada koja na svojim najdubljim izvoristima baštini judeo-hrišćansku tradiciju. Taj je dualizam Spinoza prepoznao kao duboki nedostatak Dekartovog učenja. Supstancija, ukoliko se nju misli kao „ono što u sebi jeste i pomoću sebe se shvata“⁵ beskrajna je i nužnim načinom jedna, zbog čega nema mogućnosti da se na logički valjan način brani dekartovska pozicija. Jedna i jedina supstancija za Spinozu je *bog*: „Sem Boga, nikakva supstancija ne može ni da postoji ni da se zamisli“⁶, a dva čoveku dostupna načina da opazi njenu suštinu jesu mišljenje i prostiranje.

Hegel će kasnije primetiti da je Spinozina maksima *Deus sive Natura* kao eksplikacija identiteta boga i prirode najčešće pogrešno razumevana kao prosta i naknadna identifikacija dva već postojeća člana relacije u kojoj se boga redukovalo na mehaniku onoga što jeste. Prema njegovom sudu, Spinozi je zapravo stalo do identifikacije *mišljenja* sa onim što jeste (=prirodom) u kojoj je bog prisutan kao sama kopula, kao ono *jeste* koje je identitet mišljenja i bića, a ne jedno od to dvoje⁷. Bog onda nema ni razum ni volju⁸, niti ga bilo šta može uslovljavati. Svojim postojanjem on je izjednačio ono što uslovljava i ono što biva uslovljeno i jedino on postoji i dela samom nužnošću svoje prirode. Ukoliko ljudski duh sebe i telo saznaje „pod vidom večnosti“, utoliko on „nužnim načinom“ raspolaže saznanjem boga i zna „da je u Bogu i da se shvata pomoću Boga“⁹.

Ovakvim pregledom učenja Spinozinog glavnog i posthumno objavljenog dela *Etika* naglasak se stavlja na ontološku i teološku notu njegove filozofije. Ipak, praktičke i praktične implikacije njenih stajališta ono su što je Spinozi još za života donelo lošu reputaciju. Kada neko ko je rođen u judaističkoj religiji u srcu hrišćanske Evrope na način poput maločas opisivanog protumači duh ne samo Dekartove metafizike, nego i reči apostola Jovana kojima se kaže „da smo mi u Bogu i da je Bog u nama zato što nas je darovao duhom svojim“¹⁰, na kocku se stavljaju kako osnovna načela judeo-hrišćanstva, tako i društva koje je u XVII veku još uvek za njih čvrsto vezano. Poricanje dualiteta značilo je poricanje potrebe za *posredovanjem*! To se u jednakoj meri odnosilo na harmonizovanje odnosa duše i tela koje se tiče pojedinca, kao i na potrebu za postizanjem saglasja „carstva nebeskog“ i „carstva zemaljskog“ ili carstva milosti i carstva prirode – na sve ono u čemu su ljudi u prošlosti bili u prilici da nastupaju u ime onoga božanskog. Kod Spinoze se boga ne može umilostiviti. On dela u skladu sa nužnošću svoje prirode, a čovek ga voli saznajući stvari pod gledištem večnosti, što je način na koji bog voli sebe, a čovek opaža da je već u bogu i *bogom*. Prirodno, naturalističko saznanje isto se

⁵ Spinoza, B., *Etika*, Kultura, Beograd 1959, knjiga I, def. III, str. 3.

⁶ Isto, postavka XIV

⁷ Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije III*, str. 301.

⁸ Spinoza, B., *Etika*, knjiga I, postavka XVII, izvedeni stav II, primedba, str. 21.

⁹ Isto, knjiga V, postavka XXX, str. 260.

¹⁰ Navod koji Spinoza uzima za moto *Teološko-političkog traktata* kao dela po kojem je za života bio prepoznatljiv.

tako može smatrati božanskim¹¹, a vera u čuda samo je posledica nedostatnog prirodnog saznanja nužnosti božanske prirode. Nema tu ni potrebe za eshatologijom, progresivizmom, niti se verskim trvenjima može obezbediti ikakvo racionalno opravdanje. Apsolutno beskrajna supstancija je nedeljiva (*Etika* I, post. XIII) i sve što postoji *tu* je u bogu.

Sa Hegelom se može primetiti da je kod Spinoze „previše boga“, da je bog sve i da sve jeste bog (pan-theos), ali ako se Boga misli kao posredujući-prelazni uzrok svih stvari, a ne kao uzrok koji ostaje u sebi, spinozizam je za širu publiku XVII veka morao biti viđen kao „ne samo jedan oblik *ateizma*, već kao onaj najgori“¹².

Osnove za ortodoksnu kritiku Spinozine filozofije postavio je već njegov mladi savremenik G. V. **Lajbnic** (Gottfried Wilhelm Leibniz, 1646-1716)¹³, a u Nemačkoj je do 1710. godine broj profesora i predstavnika klera neprijateljski raspoloženih prema Spinozi bio toliki da je, primerice, u lajpciškoj biblioteci sačinjen *Catalogus Scriptorum Anti-Spinozanorum*¹⁴. Sistematizacija prigovora Spinozinom poimanju supstancije, njenih atributa i modusa, te nerešenom problemu kretanja, spornom poricanju slobode volje itd. koju je sproveo Kristijan Volf ostala je uobičajenom perspektivom nemačkog gledanja na spinozizam tokom dugog niza godina. Spinozino bezbožništvo, materijalistički monizam i fatalizam tumačeni su kao „slepa ulica“ na povesnom putu metafizičke znanosti, što je pozicija kojoj su bili skloni i vodeći nemački prosvetitelji poput „Sokrata svog doba“ Moza Mendelzona. Svoj neprikosnoveni autoritet u akademskim filozofskim krugovima Mendelson je gradio i kroz tridesetogodišnje prijateljstvo sa Lesingom, koji je u krugovima berlinskog *Aufklärung*-a uživao gotovo kulturni status.

U takvim prilikama je Jakobijevo svedočanstvo da mu se Lesing krajem života pojavio da je spinozist moralo biti dočekano kao svetogrđe.

* * *

Jakobijevo obelodanjenje Lesingove ispovesti nije bilo motivisano samo željom da se doprinese što vernijem životopisu preminulog velikana prosvetiteljstva. Ono se zatiče na mestu preseka Jakobijevog intimnog animoziteta prema berlinskom krugu *Aufklärung*-a koji je sebe razumevao u tesnoj vezanosti za Lesinga i dubokih filozofskih motiva kojima je Jakobi bio vođen, a o kojima će u nastavku biti reči. Na ovom mestu je neophodno izneti obrise okolnosti koje su *neposredno* prethodile *sporu* i ocrtati konture kretanja debate tokom njenog vrhunca¹⁵.

Nakon smrti svog brata Gotholda Efraima 1781. godine, Karl Gothelf Lesing se obratio dugogodišnjem pokojnikovom bliskom prijatelju Mozesu Mendelsonu povodom

¹¹ Spinoza, B., *Teološko-politički traktat*, Kultura, Beograd 1957, str. 4.

¹² Beiser, F. C., *The Fate of Reason: German Philosophy from Kant to Fichte*, Harvard University Press 1987, p. 48 (podvukao S. V.).

¹³ Vidi npr. Leibniz, G. W., *Opaske k Spinozinoj etici*, u *Izabrani filozofski spisi*, Naprijed, Zagreb 1980, str. 66-82.

¹⁴ Beiser, F. C., *The Fate of Reason*, p. 48.

¹⁵ Hronologizacija *spora* pomognuta je rešenjima akribične i instruktivne knjige *Sudbina uma: Nemačka filozofija od Kanta do Fihte* F. Bajzera.

pomoći u postupku izdavanja i uređivanja spisa koje Lesing nije uspeo da objavi tokom života. Mendelson je na taj način dobio priliku da se lati rada na davno zamišljenom delu kojim bi učinio omaž Lesingovom karakteru¹⁶. Kada je Jakobi saznao za njegovu nameru bili su ostvareni svi neophodni preduoslovi za veliku, žučnu polemiku.

Što se Jakobija tiče, on je takođe drugovao sa Lesingom, premda kraće, ali ono što je još važnije je to što Jakobi nije pripadao akademskim krugovima Lesingovih poštovalaca¹⁷. Berlinske prosvetitelje je Jakobi i ranije pokušavao da izazove na intelektualni duel kroz koji bi denuncirao ono što je u njima prepoznao kao autokratiju, jednoulje i nedoslednost, ali je sa njihove strane prepoznavao samo kao književnik koji je napisao romane *Avil* i *Voldemar* i koji zbog toga ne zavređuje filozofsku pažnju. Kada je čuo da njihov vođa priprema knjigu o Lesingu, Jakobi je najzad dobio priliku da „materijalizuje“ tajnu poznog Lesinga i pažljivo je pustio glas da mu se malo pre smrti Lesing poverio da je panteist i spinozist. Jakobijeva namera je bila da pokaže da oni koji za svoje respektabilne akademske karijere u velikoj meri zahvaljuju velikoj Lesingovoj senci o Lesingu, zapravo, ne znaju ništa. Šokiranost sa kojom je Mendelson dočekao ovu glasinu bila je znak da je Jakobi ovoga puta pogodio metu. U novembru 1783. radi bližeg objašnjenja dobio je po sećanju sačinjeni Jakobijev zapis o sadržaju svojih razgovora sa Lesingom čija je tema bio Spinoza. Ono što je nakon Mendelsonovog priznanja da je Jakobijev nabačaj bio osnovan izgledalo kao sklapanje primirja, bio je uvod u spor za koji će tumači danas govoriti da „u stvari nije preterivanje reći da je spor o panteizmu na XIX vek imao uticaj koji se veličinom može porediti sa uticajem Kantove prve *Kritike*“¹⁸.

Mendelson je u prvom trenutku samo pokušavao da dođe do daha i da u periodu koji je sledio dovrši rad na zamišljenoj studiji o Lesingovom karakteru, koja bi posle novih saznanja morala da uključi i mogućnost da je u određenim momentima Lesing eksperimentisao sa perspektivama panteističkog pogleda na svet. Od trenutka kada je Jakobi saznao da Mendelson zapravo nije odustao od prvobitne namere, već da u njenom realizovanju želi da uključi i saznanja pristigla od njega samog, počinje grozničava trka dvojice autora ko će od njih biti prvi koji će javnosti predočiti ne samo šta je u dubini duše bio preminuli Lesing, nego i kakva je u svojoj srži filozofija položena na ljudski *ratio*. Pobedu je odneo Jakobi i mesec dana pre Mendelsona – u avgustu 1785. godine – objavljuje knjigu koja zbog panične užurbanosti nije bila homogena po svom sastavu, ali je ozvaničila početak *Pantheismusstreit*-a. Reč je o spisu *O Spinozinom učenju u pismima gospodinu Mozesu Mendelsonu (Über die Lehre des Spinoza in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn)*, čiji je ključni deo već spominjani Jakobijev izveštaj o razgovorima sa Lesingom, koji donosimo u prevodu. Taj razgovor odigrao je važnu ulogu u obnovi interesovanja za Spinozinu filozofiju, koje ne jenjava ni u današnjim danima.

¹⁶ Prema uvodu priređivača i prevodilaca na engleski jezik Mendelsonovih *Morgenstunden* D. O. Dalstroma i K. Dajka (Dahlstrom, D. O./Dyck C., *Intoduction*, in Mendelssohn, M., *Morning Hours. Lectures on God's Existence*, Springer, New York 2011, p. VII).

¹⁷ Prema Perović, M. A., *Rasprava o biti i aporijama savjesti*, u *Pet studija o Hegelu*, Biblioteka ARHE, Filozofski fakultet, Novi Sad 2012, str. 265.

¹⁸ Beiser, F. C., *The Fate of Reason*, p. 44.

SPINOZA U SPORU: GLAVNI TOKOVI *PANTHEISMUSSTREIT-A*

Jakobijevo razumevanje spinozizma najjezgrovitije je prikazano kroz njegovih *šest teza o Spinozi* iz istog dela. One čitaocu mogu biti od pomoći i prilikom čitanja Jakobijevih razgovora sa Lesingom, jer naglašavaju dublji sloj Jakobijevog interesovanja za spinozizam koji se ne može svesti na opšta interpretativna mesta povodom Spinoze kojima se dvojica sagovornika na pojedinim mestima služe. Spinoza (kao docnije i sâm Lesing) bio je pre svega *simbol* za ove filozofe¹⁹, i to simbol kojem je udahnut povesni duh. Zahvaljujući raskrivenoj povesnosti tog simbola, on je u godinama koje su usledile mogao na nebrojeno mnogo načina da menja svoj lik.

Početnom tezom – onom kojom Jakobi tvrdi „spinozizam je ateizam“²⁰ – se čini da filozof staje uz bok brojnih pravovernih kritičara koji su u prošlosti Spinozinu filozofiju zasipali drvljem i kamenjem. Ta teza ostaje odlučujuća i za sve ostalo što će Jakobi primetiti povodom Spinozine metafizike. Obrat nastaje u momentu kada Jakobi utvrdi da čitava racionalistička metafizika, uključujući i cenjeni Lajbnic-volfovski sistem, po svojoj suštini jeste spinozizam! To eksplicira treća teza: „Lajbnic-volfovska filozofija nije manje fatalistička od Spinozine i postojanog istraživača vodi natrag ka principima ove potonje“. Zaključak koji sledi je jasan i poražavajući po racionalizam metafizike: putanja svake demonstracije, svaki pokušaj da se konačnim sredstvima poput razuma pristupi onome beskonačnom završava u fatalizmu u kojem čovek još samo može da nosi jaram kauzalne determinisanosti, jer smatra da je ona osnov sveg njegovog saznanja i delanja.

Očekivano je onda da je Lesing morao da postavi pitanje da li Jakobi time svojom filozofijom „okreće leđa čitavoj filozofiji“?²¹ Jakobijev odričan odgovor pravdan je pozivom na krčenje drugačijeg puta kroz filozofiju, koje bi započelo „smrtonosnim skokom“ (salto mortale) u sferu *vere*, s onu stranu pojmovnosti i racionalnosti koje su se pokazale nedostatnima za smislen ljudski život i slobodno delanje. Verovanje za Jakobija „nije samo religijska vjera“, već je „neposredni osjećaj izvjesnosti kome nijesu potrebni dokazni razlozi“²². Vera je, rečju, „element sveg ljudskog saznanja i delovanja“²³ kao njihov provladavajući činilac koji čuva čoveka od preteče malodušnosti zbog nemogućnosti saznanja onog bezuslovnog i beskrajnog lutanja u uzročno-posledičnim relacijama. Prema Jakobiju „neobuzdana potraga za objašnjenjima“ primorava nas da „pri grozničavom traganju za zajedničkim ne obratimo pažnju na različitosti“²⁴. Razdvajanje ili razlika je ono od čega bismo imali veću korist nego od spinozističkog identiteta i taj je osećaj nesvodivosti pobuđen živom verom, a ne razumom. Jakobijevo favorizovanje

¹⁹ Up. isto, str. 48.

²⁰ Jacobi, F.H., *Über die Lehre des Spinoza*, S. 169.

²¹ Isto, S. 76-77.

²² Perović, M. A., *Rasprava o biti aporijama savjesti*, str. 269.

²³ Jacobi, F.H., *Über die Lehre des Spinoza*, S. 173.

²⁴ Isto, S. 80.

neposredne svesti razlike u odnosu na mišljenje identiteta jedan je od razloga zbog kojih se ovog autora može smatrati pretečom savremenih filozofskih pozicija koje počivaju na svesti o neidentitetu. No, pre savremenih filozofskih strujanja potrebu otklona od rezonerije *Aufklärung*-a registruje i postkantovski idealizam, a Jakobi se s pravom može nazvati prvim velikim kritičarem tog rezonovanja.

Pitanje koje se takođe mora postaviti je i zašto je Jakobiju toliko bilo stalo da dokaže da je baš Lesing u smiraj života zastupao spinozizam? Razlog za to se ne krije samo u Jakobijevoj želji da povredi sujetu Lesingu bliskih Mendelsova ili Kristofa Nikolaja, već zbog Jakobijevog dubokog uverenja da je imao čast da diskutuje sa misliocem koji je život proveo pod svetlošću razuma i koji je i pored činjenice da je bio Lajbnicov učenik²⁵ smogao snage da prizna da „ne postoji druga filozofija osim Spinozine“²⁶, te da ga je doslednost u mišljenju dovela do toga da više ne mari zbog problema slobode volje. Prastaro geslo *Hen kai Pan* je jedino što mu je obezbeđivalo zadovoljštinu.

Mozes Mendelson je i pre nego što je spor postao javnim bio svestan šta je sve sa Jakobijevim tezama dovedeno u sumnju. Spis *Jutarnji časovi (Morgenstunden)* Mendelsonov je pokušaj da tradicionalnu metafiziku *orijentiše* u situaciji kada trpi snažne pritiske sa svih strana. Sa jedne je se tako optužuje da će istrajavanjem u kontemplativnom držanju završiti u mraku bezbožnog, monističkog materijalizma u kojem je satrto slobodno ljudsko delanje, dok joj se sa druge strane kao alternativa otvara skok u poricanje racionalnosti kao takve. U toj situaciji ironično zvuči podatak da je najvećom žrtvom spinozizma mogao da postane autor koji je u svojim *Philosophische Gespräche* iz 1775. prezentovao „prvi pokušaj objektivnog filozofskog pristupanja Spinozi“²⁷ i pokušao da amsterdamskog mislioca predstavi kao nužnu sponu između Dekartovog i Lajbnicovog filozofskog sistema. Deceniju kasnije, Lajbnic-volfovska metafizika se vraća na *raskršnicu* na kojoj je pustila spinozizam da ide svojim putem.

Metaforika orijentacije u mišljenju od naročite je važnosti za dalji hod rasprave o panteizmu, a ono što će uslediti nakon Mendelsonovih *Morgenstunden* u velikoj je meri reakcija na deseto i verovatno najpoznatije poglavlje tog dela, koje je posvećeno toj metafori. Ono donosi filozofov „alegorijski san“ u kojem on sa slušaocima svojih „časova“ prelazi Alpe uz pomoć dva vodiča. Prvi od njih bio je mladić snažne spoljašnjosti i manje snažnog uma, dok je devojka bila krhke građe i svojim je izgledom odavala da su joj misli usmerene ka sopstvenoj unutrašnjosti. Naziralo se da na leđima ima nešto nalik krilima. Put se nesmetano odvijao dok se nije stiglo do raskršća na kojem je svaki od vodiča hteo da grupu povede na svoju stranu. Tada su putnici ugledali stariju gospođu koja im se približavala izgovarajući reči kojima je obelodanjena alegorička dimenzija Mendelsonovog sna: „Budite spokojni, planinari! Nećete još zadugo biti bez vodiča. Osobe koje su vam dodeljene za vodiče zovu se *Zdrav razum (Gemeinsinn, sensus communis)* i *Kontemplacija (Beschauung, contemplatio)* i ponekad se na kratko vreme

²⁵ Prema Diltaj, V., *Doživljaj i pesništvo: Lesing, Gete, Novalis, Helderlin*, Službeni list SCG, Novi Sad 2004, str. 133.

²⁶ Jacobi, F.H., *Über die Lehre des Spinoza*, S. 67.

²⁷ Beiser, F. C., *The Fate of Reason*, p. 52.

rastanu, često zbog posve beznačajnih razloga.²⁸ Dalje putovanje trebala je da vodi ta stara gospođa, koju na zemlji zovu *Um* (Vernunft), ali je njeno obraćanje prekinuto strašnom larmom koju je pravila gomila okupljena oko Kontemplacije. Rulja je bila rešena da protera i Zdrav razum i Um.

Budni Mendelson je na osnovu ovog košmara mogao da poentira na sledeći način: „Kada god mi se učini da me spekulacija vodi predaleko od glavnog puta moga zdravog razuma, stajem da bih se orijentisao. Gledam natrag na tačku od koje sam pošao i pokušavam da uporedim oba svoja vodiča“²⁹.

Spinozizam onda ne može da se izbori sa zdravorazumskim faktumom promene i kretanja, sa problemom slobodne volje itd. Ipak, ni ti prigovori, niti oni koji u volfovskom maniru pogađaju proizvoljnost Spinozinog poimanja supstancije i atributa još uvek nisu dovoljni da bi *istinski istraživački duh* pronašao mesto svoga predaha. Postupak istraživanja nije slučajno postavljen u blizinu metaforike putovanja, a oličenje takvog duha za Mendelсона je Lesing, za kog on smatra da bi mu nakon što bi čuo gornje teze prigovorio da čak i ako bi svi uvidi koje je izneo protiv Spinoze bili tačni, na koncu bi se ipak pobio „samo sâm Spinoza, a ne spinozizam“³⁰. Ako se ne shvati da je za njega „duh istraživanja bio sve“ kao što to nije pošlo za rukom Jakobiju, ne može se dokučiti ni smisao Lesingovog eksperimentisanja sa spinozizmom: „Mного više je u njegovom karakteru bilo to da se prihvati bilo kog ozloglašenog učenja – bez obzira da li ga je ono zaista privlačilo – i da postroji svu svoju oštroumnost ne bi li na kraju rekao nešto u njegovu odbranu“³¹.

Stalno istraživačko orijentisanje u sučeljavanju sa Spinozom dovelo je Lesinga, kako tvrdi Mendelson, u blizinu tzv. *pročišćenog panteizma*. Pročišćeni panteizam nema materijalističko dovršenje i fatalističke posledice, nego je u njemu Bog mišljen kao čisto duhovno biće. Ljudi istinski jesu misli Božje, a ljudska sreća zavisi od težnje da se „postane istim“ sa izvorom egzistencije i da se ostatak njegovih misli voli kao što sebe voli svaki individuum. No, Bog kao čisti *actus* ne može zbiljski od sebe da otuđi niti jedan stepen svoje zbiljskosti i ne može postajati drugačijim od sebe da bi u potpunosti zaposeo ljudsku konačnu duhovnost: „Najviše biće je svesno moje slabosti, ali je ne poseduje“³².

Nije zgoreg ponovo primetiti da je i Mendelsonu od korektnosti u tumačenju Lesinga i njegovog spinozizma važniji bio pokušaj da se pokaže da spinozizam kako ga razume Jakobi nije jedina budućnost metafizičkih istraživanja. Kao i Jakobi on pokazuje veliku skepsu prema prirodi epohe u kojoj se zatiče. Mišljenje ne samo što mora da se orijentiše između „letećih“ spekulacija i sirovosti i fanatizma „zdravog razuma“, nego mora da odgovori i na pretnju kritičke filozofije Imanuela **Kanta** (Immanuel Kant, 1724-1804). Ne gaji Mendelson iluzije da će to učiniti njegova filozofija i priznaje da

²⁸ Mendelssohn, M., *Morning Hours. Lectures on God's Existence*, p. 59.

²⁹ Isto, p. 59-60.

³⁰ Isto, p. 83.

³¹ Isto, p. 96. Slične stavove u karakterisanju Lesinga dočnije će zastupati i Fridrih Šlegel koji će tvrditi da je Lesing otelotvorenje *polemičkog* duha karakterističnog za protestante (o tome npr. *Završetak ogleda o Lessingu i O karakteru protestanata* u izboru *Kritike i fragmenti*, Naklada Jurčić, Zagreb 2006, str. 193-206 i 223-234.).

³² Isto, p. 86.

zna da ona „nije filozofija doba“. Budućnost bi se naposljetku moglo ostaviti u bolje ruke – možda upravo „dubokoumnosti Kantovoj koji će, nadajmo se, sa istim žarom ponovo izgraditi ono što je razrušio“³³. Poslednji Mendelsonov doprinos toj obnovi bilo je pismo *An die Freunde Lessing*³⁴.

Dugo očekivani Kantov glas u *sporu* najzad se čuo u oktobru 1786. kroz esej *Šta znači: orijentisati se u mišljenju* (*Wass heisst: sich im Denken orientieren*). Premda je on objavljen u glasilu berlinskih prosvetitelja (*Berlinische Monatsschrift*) kojima je Kant tada bio blizak, već je naslovna sintagma ogleđa ukazivala da Kant ponovo neće štedeti njihovog istaknutog predstavnika Mendelsona³⁵. Njome Kant skreće pažnju na situaciju kada se „pri nedovoljnosti objektivnih principa uma“ – tj. umskih principa koji se tiču objekta kao onoga što je deo mogućeg *iskustva* – „sebe u držanju istinitim“ određuje prema nekom subjektivnom principu³⁶, ali Mendelsonovo „orijentisanje“ i porred svega nije bilo Kantova *neposredna* meta.

Iako je Mendelsonovo određenje vere kao pukog držanja za istinito bilo nedovoljno za Jakobija³⁷, mlađi Jakobijev poštovalac Tomas **Vicenman** (Thomas Wizenmann, 1760-1787) u svom anonimno štampanom tekstu *Die Resultate der Jacobi'schen und Mendelsohn'schen Philosophie, kritisch untersucht von einem Freywilligen* iz maja 1786. uviđa da u Mendelsonovom osvrtnanju na *sensus communis* u procesu orijentisanja u mišljenju postoji srodnost sa Jakobijevom koncepcijom koju pisac *Jutarnjih časova* ne želi da prizna. Drugim rečima, Vicenman ukazuje da postoji „kobna dvosmislenost u Mendelsonovom stanovištu povodom odnosa zdravog razuma i uma“³⁸. Upravo je to srodnost od koje u svom eseju polazi Kant, jer prema njegovom sudu poziv da se *sensus communis*-om orijentisemo u teorijskoj upotrebi uma – „u neizmernim prostranstvima onoga natčulnog“ – nije daleko od apela da se stavimo pod vlast načela „zanesenjaštva i celokupne detronizacije uma“, što se dogodilo u raspravi između Mendelsona i Jakobija, i to „naročito putem ne beznačajnih zaključaka oštromnog autora *Die Resultate*“³⁹.

³³ Isto, Mendelsonov „Prethodni izveštaj“, p. XX

³⁴ Od F. Bajzera saznajemo o tragičnom, gotovo romanesknom završetku Mendelsonovog života, zbog kojeg se uz dozu crnog humora može reći da je *Pantheismusstreit* imao i ljudske žrtve: ionako krhko Mendelsonovo fizičko i psihičko zdravlje osetno je pogoršano nakon neuspelog pokušaja da prvi publikuje svoje *Morgenstunden*, što ga nije sprečilo da u fanatičnoj žurbi 31. decembra u štampu preda pismo *Lesingovim prijateljima*. U to vreme se verovalo da potpuno rastrojeni filozof nije brinuo o odeći u kojoj izlazi na hladan decembarški dan i da je nakon povratka kući oboleo. Već 4. januara 1786. Mendelson je preminuo, a izlišno je napominjati da je među ljudima koji su bili bliski pokojniku bilo i onih koji su deo odgovornosti za smrt pripisali Jakobijevim intrigama i slavloljublju. Zanimljiv je zaključak koji povodom ovog događaja nudi Bajzer: „Jakobijevo „ubistvo“ Mendelsona pogodna je metafora za njegovo destruiranje *Aufklärung*-a kao takvog“ (*The Fate of Reason*, p. 75.).

³⁵ Ono po čemu se danas Mendelsona pamti u filozofiji u prvom je redu vezano za opovrgavanje njegovih dokaza za besmrtnost duše koje je u odeljku o paralogizmima čistog uma „Transcendentalne dijalektike“ *Kritike čistoga uma* preduzeo Kant. O tome Kant, I., *Kritika čistoga uma*, Dereta, Beograd 2003, str. 222-227.

³⁶ Kant, I., *Šta znači: orijentisati se u mišljenju*, u *ARHE*, Časopis za filozofiju, Filozofski fakultet – Odssek za filozofiju, Novi Sad, godina I, br. 1/2004, str. 251.

³⁷ O tome Perović, M. A., *Rasprava o biti i aporijama savjesti*, str. 269.

³⁸ Beiser, F. C., *The Fate of Reason*, p. 110.

³⁹ Kant, I., *Šta znači: orijentisati se u mišljenju*, isto.

Veza spinozizma i kantovske filozofije – pre svega kroz Jakobijevu ideju jednog *spinozizma slobode*⁴⁰, kao *bitka* u slobodi, slobodom i za slobodu – biće od velikog značaja za postkantovsko filozofiranje, mada je sam kenigzberški filozof izričito poricao postojanje bilo kakve slične relacije: „Jedva se može pojmiti, kako su mišljeni učenjaci u *Kritici čistoga uma* mogli da pronađu podršku spinocizmu. *Kritika* sasvim potkresuje krila dogmatizmu u pogledu saznanja natčulnih predmeta, a spinocizam je u tome toliko dogmatski da se u pogledu strogosti takmiči čak i sa matematičarem“⁴¹.

Način na koji je Kant pokazao da racionalnost ne mora po nužnosti stvari da završi u ateizmu i da se zbog toga ne moraju prihvatiti ni opskurna neposrednost vere ni save-ti maglovitog zdravog razuma pomognutog dogmatskom spekulacijom bio je od velike važnosti za etabliranje kritičke filozofije kao najuticajnije filozofske doktrine s kraja XVIII veka.

Prema Kantu, *um* je taj koji se mora *prvi* obratiti u stvarima koje se tiču natčulnih predmeta, a u stvarima religije to je *umna vera*. Ona nije preobraziva u *znanje*, jer znanje o onome što prevazilazi granice mogućeg iskustva za Kanta nije moguće. Reč je o jednoj nužnoj potrebi uma „da samo pretpostavi postojanje jednog najvišeg bića, a ne da ga demonstrira“⁴². U teorijskoj upotrebi uma ta je pretpostavka *čista umska hipoteza* koja služi kao regulativ sistemskosti naših saznanja, a njena je hipotetičnost stavljena u službu čovekovog moralnog delanja. Za praktički um je ta pretpostavka čuvar nade u objektiviranje moralne slobode i posledica je potpune aktualizacije ljudske moralne autonomije. Ukoliko se oglašava o takvu umnost vere i umesto nje za vodiča uzme neposrednost *osećaja*, proglašeno „bezakonje u mišljenju“ za posledicu će imati „lakoumno gubljenje slobode“. U duhu gesla prosvetljenosti koje je do pojma doveo dve godine ranije („Imaj hrabrosti da se služiš sopstvenim razumom!“), a ne u dosluhu sa Jakobijevom kritikom ovog projekta, Kant u završnom pasažu eseja upućuje poziv svojim savremenici: „Priatelji ljudskog roda i onoga što mu je najsvetije! Prihvatite ono što vam se prema brižnom i iskrenom ispitivanju čini nečim što je najdostojnije verovanja, pa bili to fakti, bili umski razlozi, samo nemojte umu poreći ono što ga čini najvišim dobrom na Zemlji, naime povlasticu da bude poslednji probni kamen istine“⁴³.

REVITALIZOVANI SPINOZIZAM I NJEGOVE IMPLIKACIJE

Između obnove interesovanja za Spinozinu filozofiju koje je uzrokovano *sporom o panteizmu* i potpune afirmacije Kantove kritičke filozofije postoji uzajamni uticaj. Prvo, nije slučajno što *spor* eskalira četiri godine nakon objavljivanja *Kritike čistoga uma* i to povodom Lesingovog držanja prema filozofu kakav je Spinoza, jer je Kantov razorni napad na tradiciju lajbnicovske metafizike bio neophodna pretpostavka obnove uticaja

⁴⁰ O tome Henrich, D., *Between Kant and Hegel. Lectures on German Idealism*, Harvard University Press 2003, p. 82-95.

⁴¹ Kant, I., *Šta znači: orijentisati se u mišljenju*, str. 257 (napomena).

⁴² Isto, str. 256.

⁴³ Isto, str. 259.

filozofskih diskusija koje je Lajbnic svojim učenjem potisnuo na margine, i to se pre ostalih tiče Spinoze⁴⁴. Drugo, Kantov odgovor na Jakobijevo poistovećivanje racionalizma uopšte sa spinozizmom, a ovog potonjeg sa ateizmom omogućio je knižzberškom misliocu da razvije etičku koncepciju koja će predstavljati prekretnicu u povesti praktičke filozofije, a da u prvo vreme ne dođe u sukob sa religioznom svetonazorom⁴⁵. Pre nego što je iz štampe izašla *Kritika praktičkog uma* koja je, pored ostalog, trebala da ponese oreol pobjednika u *sporu o panteizmu*, svetlost dana je ugledao još jedan spis koji je imao vanredan značaj po dalje recipiranje Spinozine filozofije. Reč je o *Nekoliko razgovora o Bogu (Gott. Einige Gespräche)* iz aprila 1787. koje je napisao Johan Gotfrid Herder (Johann Gotfried Herder, 1744-1803) i u kojima je iskušan afirmativniji pristup Spinozinoj filozofiji, čime se Herder suprotstavio i Jakobiju i Kantu⁴⁶.

Herder se u velikoj meri pronašao u Lesingovom nezadovoljstvu ortodoksnim religioznim pojmovima. Lesing je tu poslužio kao „loš primer“, od čega je zazirao Mendelson, premda Herderovo pristupanje spinozizmu zadržava određenu sličnost sa Mendelsonovim komentarima posvećenim istoj tematici⁴⁷. Ono što je dvojici filozofa bilo zajedničko sastojalo se u pokušaju *reinterpretiranja* spinozizma koji nakon takvog zahvata ne bi više bio doživljavan kao bauk za iskrenu religioznost i moral. Taj je pokušaj Herder sproveo u delo sintetizujući Spinozinu i Lajbnicovu metafiziku. Umesto kartezijskog mehanicizma, podvučena je dinamičička i vitalističička crta Lajbnicove monadološke metafizike. Monada monâda shvaćena je kao spinozističko Jedno, kao sveprožimajuća *sila*: „Da je on (Spinoza – op. S. V.) izabrao pojam sile i delatnosti sve bi

⁴⁴ Uporedi Henrich, D., *Between Kant and Hegel*, p. 85. Da se Lajbnicova filozofija ni u godinama širenja uticaja *Kritike čistog uma* nije lako prepustila novom toku mišljenja svedoči i Eberhardov napad na Kanta o kojem Kant izveštava u spisu *O jednom otkriću nakon kojeg svaka nova kritika čistog uma treba postati suvišnom* (prevod na naš jezik dostupan kao dodatak Kantovoj *Prolegomeni za svaku buduću metafiziku*, Plato, Beograd 2005).

⁴⁵ U godinama koje su usledile to više neće biti slučaj. Filozofska teologija Kantovog spisa *Religija unutar granica samog uma* će nastaviti borbu protiv religioznog zanesenjaštva, ali će *moralna religija* do te mere oštro istupati protiv navodnih neposrednih objektivacija vere da će na videlo izaći potpuna netrpeljivost ideje moralne autonomije i tekovina pozitivne religije. Sasvim u skladu sa epitetom „uništitelja svega“ koji mu je u *Jutarnjim časovima* dodelio Mendelson, Kant će povodom svojih izleta u filozofiju religije dobiti oštar prekora sa tadašnjeg pruskog dvora. Još oštija rasprava sa drastičnijim posledicama pokrenuta je povodom (a)religioznosti Fihteove filozofije o kojoj su čitaoci mogli da čitaju u prošlom broju *Arhea* koji je doneo prevod Fihteovog teksta *O osnovu naše vere u božanski poredak sveta* i prateću uvodnu reč *Problemi Fihteovog zasnivanja vere* D. Smiljanića. Može se reći da i Kantovi i Fihteovi problemi sa religioznom javnošću imaju isto polazište koje se nalazi u *sporu o panteizmu* – pogotovo ako se zna da je Fihte bezuspešno molio za Jakobijevo podršku u sporu čiji je sam bio središnji akter. Do tada je Jacobi već razvio tezu da je fihteanski oblik kantovstva analogon ateističkom spinozizmu, zbog čega je Fihte pismom iz 1799. godine mogao da poruči: „Bog jeste, i jeste izvan mene, živeće i sebe-održavajuće biće, ili sam Ja bog. Trećeg nema“ (Jacobi, F.H., *The Main Philosophical Writings and the Novel Atwill*, McGill-Queen's University Press 1994, p. 524).

⁴⁶ „Front“ između Herdera i Kanta je otvoren još 1784. godine Kantovom nepovoljnom recenzijom Herderovih *Ideja za filozofiju povesti čovečanstva*.

⁴⁷ V. Milisavljević naglašava da je u prvo izdanje *Gott. Einige Gespräche* uvrštena i jedna odbrana Mendelsona (Milisavljević, V., *Identitet i refleksija. Problem samosvesti u Hegelovoj filozofiji*, ZUNS, Beograd 2006, str. 64)

za njega bilo daleko lakše i njegov bi sistem bio daleko jasniji i ujedinjeniji⁴⁸. Ujedno je time još jednom direktno istorizovana Spinozina filozofska pozicija, jer nju Herder pravda objašnjenjem da su „Spinozina vremena bila detinjstvo prirodne nauke, bez koje metafizika gradi samo kule u vazduhu“⁴⁹. Zbog toga Spinoza još uvek nije mogao da govori kao Lajbnic i da do reči dovede uvid da su sve stvari izrazi božanske sile kao večne imanentne delatnosti boga u svetu, zbog koje ne postoji deo sveta koji ne bi bio predstavljanje sveta kao celine i koji ne bi bio u odnosu sa svim drugim⁵⁰.

To je mesto u sporu nakon koga je Spinoza kao simbol odneo potpunu prevagu nad istorijskom Spinozinom filozofskom pojavom. Ono omogućuje interpretatorima da ocene da je dalje „buđenje spinozizma u poznom XVIII veku zapravo više procvat Herderovog vitalističkog panteizma nego pravog spinozizma“⁵¹.

Razvijanje transcendentalnog idealizma u obliku *učenja o znanosti* J. G. **Fihtea** (Johann Gottlieb Fichte, 1762-1814) sa druge je strane donelo kontinuiranje kantovskog držanja prema Spinozinoj filozofiji: Fihte je spinozizam posmatrao kao pojmovni izraz same suštine dogmatskog načina mišljenja u kojem se čovek pod pritiskom sopstvenog karaktera lišava slobode i supstancijalzuje stvari onakve kakve *jesu*. Ipak, dalji razvoj idealističke filozofije obeležen je potragom za sintezom pozicija transcendentalnog idealizma i dinamizovanog Spinozinog učenja⁵².

Bivajući nezadovoljan načinom na koji se Kant uključio u *spor*, Jakobi je u poznijim spisima izvlačio *nihilističke*⁵³ konsekvence kantovskog idealizma, kao što je to nešto ranije činio i sa spinozističkim realizmom. Zahtev za otkrivanjem tačke „spajanja horizonata“ slobode i organicistički mišljene prirode, između idealizma i realizma, znanosti i religije temeljna je odrednica *filozofije ranog nemačkog romantizma*, a ona ne pristaje tako lako uz Jakobijeve kritičke opservacije i njegov anti-racionalizam⁵⁴.

⁴⁸ Herder, J. G., *Gott. Einige Gespräche*, K. W. Ettinger 1787, s. 72.

⁴⁹ Isto, s. 59-60.

⁵⁰ Ako se vratimo na polazište rasprave i na problem Lesingovog panteizma, Diltajevo pripisivanje *panenteizma* Lesingu je srodno sa Herderovom obradom spinozizma: „Dovoljno je znati da je Lesing dugovao Lajbnicu za misli o razvoju, stalnosti sklopa sveta, povezivanja monada koje imaju predstave sa materijalnim monadama, povezanosti najmanjeg dela u kome je ostvareno dobro, a Spinozi za strogu konsekvenciju monizma. Nismo mučili čitaoca pitanjem da li je Lesing bio panteista; radije bi ga trebalo nazvati panentistom“ (Diltaj, V., *Doživljaj i pesništvo*, str. 136).

⁵¹ Beiser, F. C., *The Fate of Reason*, p. 163-164.

⁵² Prema B. A. Gerišu razvoj spekulativnog idealizma u Nemačkoj zavisio je od „ušća“ kantovske filozofije u „herderizovani“ spinozizam, čime je još jednom istaknut značaj herderovskog čitanja Spinoze (o tome Gerrish, B. A., *The Secret Religion of Germany: Christian Piety and the Pantheism Controversy*, in *The Journal of Religion*, Vol. 67, No. 4 (Oct., 1987), p. 450). Da kasnija Herderova dela ipak nisu nailazila na tako široko odobravanje ističe D. Prole u tekstu *Metakritika ili parodija? Aktuelnost Herderove interpretacije Kanta*, u *ARHE*, Časopis za filozofiju, Filozofski fakultet – Odsek za filozofiju, Novi Sad, godina I, br. 1/2004, str. 177-193.

⁵³ Savremena filozofija može da zahvali Jakobiju za ovu kovanicu.

⁵⁴ Navodni anti-racionalizam romantičara najbolje je okušati na stavu prvoborca romantike F. Šlegela prema Jakobijevom *Voldemaru*: „Ako znanstveno istraživanje ne polazi od prave pretpostavke da istina treba postojati, da je treba prihvatiti čvrstom odlučnošću i snagom ako bude pronađena, nego polazi od prkosnog

Paralelizam prirode i slobodarske inteligencije *Sistema transcendentalnog idealizma* F. V. J. Šelinga (Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, 1775-1854) razvijao se i u pravcu potrage za sintezom onoga realnog i onoga idealnog, koja bi bila tačka njihove apsolutne indiferencije, u čemu je Šeling Spinozu isticao kao uzora⁵⁵. O *sladostrašću* velike sinteze nešto ranije govorio je još jedan velikan ranog romantizma, Fridrih fon Hardenberg – **Novalis** (Friedrich von Hardenberg Novalis, 1772-1801), premda se ona u njegovim alegorijama ne traži kao indiferentnost, nego se čezne za dobom kada će priroda postati moralna: „Jednom više neće biti prirode. Ona će postepeno preći u svet duha“. Ljudska priroda će bivati slobodnom i u slobodi zreti jedinstvo sa svim što postoji, što je modifikacija i jakobijevskog „spinozizma slobode“. Bog je tu mišljen kao cilj prirode, a ne kao priroda sâma, zbog čega se Novalisu „Kantov moralni bog i moralnost pojavljuju u sasvim novoj svetlosti“⁵⁶. Mladi F. D. E. **Šlajermaher** (Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, 1768-1834) Spinozinoj filozofiji posvećuje dva eseja, i to ne da bi se suprotstavio Kantu, nego „da bi Kanta odveo dalje“⁵⁷, a umesto duboko anti-hrišćanskog karaktera Spinozinog scijentizma koji je sablažnjavao prethodnike, F. **Šlegel** (Friedrich Schlegel, 1772-1829) u Spinozinoj filozofiji sagledava nešto drugo: „Jednostrano je i arogantno tvrditi da treba postojati samo jedan posrednik. Za potpunog kršćanina, *kome se u tom pogledu jedino Spinoza mogao najviše približiti*, moralo bi sve biti posrednik“⁵⁸.

Samim nabranjanjem ovih značajnih imena postaje još jasnije koliko je posredstvom *spora o panteizmu* izmenjen i nadalje menjan Spinozin filozofski lik, ali i koliko je spinozizam kao medijum filozofiranja postao važan za stvaranje i razvijanje originalnih filozofskih uvida – gotovo sasvim u skladu sa Hegelovom tezom o spinozizmu kao *suštinskom* početku *svakog* filozofiranja. Spinozistička „supstancija“ je subjektivirana! Ta „subjektivacija“ je u Nemačkoj u tolikoj meri bila izražena da je jedan pozniji romantičar **Hajne** (Heinrich Heine, 1797-1856) o panteizmu-spinozizmu mogao da progovori kao o *tajnoj religiji Nemaca*. Prirodna filozofija bi, nakon iskustva mišljenja sa Kantovim i Fihteovim idealizmom, trebala da bude ne samo početkom filozofiranja, nego i njegovim dovršenjem! Ona će povesti i političku revoluciju porađajući čoveka strastvenog zbog stupanja u dodir sa „prvobitnim silama prirode“ i prizivanja „demonške snage starogermanskog panteizma“⁵⁹. Ako se s izvesnim podozrenjem može gledati

---

zahtjeva da ovo i ono treba biti istinito, onda mora završiti u nevjerici i očaju“ (Schlegel, F., *Jacobijev Wol-demar*, u *Kritike i fragmenti*, str. 86).

⁵⁵ *Prikaz mog sistema filozofije* iz 1801. Šeling izvodi po ugledu na Spinozin geometrijski metod i beleži: „Što se tiče načina prikazivanja, u tome sam uzeo Spinozu za uzor, ne samo zato što sam imao najviše razloga da onoga kojemu se, vjerujem, po sadržaju i po stvari, putem ovoga sistema najviše približavam, izaberem i u pogledu forme za primjer...“ (Schelling, F. W. J., *Prikaz mojega sistema filozofije*, u *O bitstvu slobode*, CEKADE, Zagreb 1985, str. 74-75).

⁵⁶ Novalis, *Fragmenti*, u *Izabrana dela*, Nolit, Beograd 2010, fragmenti br. 1572 i 1705, str. 452 i 459.

⁵⁷ O tome Lamm, J. A., *Schleiermacher's Post-Kantian Spinozism: The Early Essays on Spinoza 1793-1794*, in *The Journal of Religion*, Vol. 74, No. 4. (Oct., 1994), pp. 476-505.

⁵⁸ Schlegel, F., *Fragmenti iz Athenaeuma*, u *Kritike i fragmenti*, frag. br. 234, str. 150 (podvukao S. V.).

⁵⁹ Hajne, H., *Ka povijesti religije i filozofije u Njemačkoj (Izvod)*, u Levit, K., *Hegelovska ljevica*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980, str. 54.

na Hajneov karakteristični patriotizam, ne mora se okolišati u pogledu uvida da je panteizam u ime koga se on obraća *apoteoza humaniteta* i da ono što je Hajne istinski želeo nije „da veruje da se u svakom drvetu skriva poneka vila“, nego da je bog „otelovljen u ljudskom telu“⁶⁰. Nešto kasnije će na tom tragu biti i **Marks** (Karl Marx, 1818-1883) sa refleksijama o društvu koje je „dovršeno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrsnuće prirode, *provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode*“⁶¹.

Pounutarnjenje slobode na koje je inspirisao Spinoza za rezultat je između ostalog imalo i preokretanje predznaka kojim je ranije stigmatizovan spinozistički panteizam, a koje je do krajnosti doveo Jakobi. Eho tog obrta može se oslušnuti i danas.

Za razliku od jakobijevskog poricanja mogućnosti istinski moralnog, individualnog delanja za čoveka koji bi se vodio ekstremnom metafizikom racionalnosti poput Spinozine, poslednjih decenija smo svedoci da upravo jedna etička, odnosno bioetička disciplina pokušava da u Spinozinoj metafizici pronađe svoj osnov i da sa spinozističkih pozicija reinterpreтира problematični odnos čoveka i prirode. Reč je o tzv. **dubinskoj ekologiji**⁶² koja, kao *ekozofija*, u svojoj nesvodivosti na ekološku nauku pokušava da prati korene savremene ekološke krize „do fundamentalnih filozofskih uzroka“⁶³. Njen je predmet metafizika ekologije, a Spinozin naturalistički i holistički duh, relativizovanje razlike onoga subjektivnog i objektivnog i tvrdnja o postojanju supstancije čiji su momenti sva prirodna bića – nasuprot Jakobiju nekad – dobrodošlo je u saniranju posledica koje je po svest ostavio vekovni konkvistadorski odnos čoveka prema prirodi⁶⁴. Da ova filozofska pozicija indirektno prihvata neka od stanovišta koja su dva veka ranije zastupana u *Pantheismusstreit*-u jasno je kada se zna da bi se zamišljenom jakobijevskom prigovoru o materijalističkom mehanicizmu dubinska ekologija mogla suprotstaviti i svojim razmišljanjem o eko-sistemima kao energetskim kolima, čime bi se moglo pobuditi sećanje na Herderovo držanje u *sporu*. Lesingovo odobravanje spinozizma zbog njegovog rušenja antropocentričke zablude takođe je nešto sa čime bi se „ekozofi“ rado saglasili, a njihova teza o jednakom moralnom statusu svega živog kod kritičara ekološkog *zanesenjaštva* je već dobila primedbu da je reč o religioznom pokretu stranom tradiciji Zapada – kao kada bi se bukvalno razumeli Hajneovi nabačaji o starogermanskom panteizmu.

Zbog toga se dubinska ekologija teško sporazumeva sa širom filozofskom javnošću. Utisak je da bi se situacija promenila ukoliko bi ona pokušala da prizna da se već zatiče u komunikaciji sa individualizovanom subjektivnošću koja je i Jakobijevom zaslugom postala neotuđivo dobro moderne⁶⁵. Takva subjektivnost je vođena unutrašnjim uverenjem kao autoritetom, pa može pokušati da pravda čak i sopstveno iščeznuće i morala bi biti prvim sagovornikom „ekozofije“, ukoliko ova ne želi da ostane mističnim moralizmom. Tema njihovog razgovora mogao bi da bude i Spinoza.

⁶⁰ Gerrish, B. A., *The Secret Religion of Germany*, p. 446 (podvukao S. V.).

⁶¹ Marx, K., *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u Marx/Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1989, str. 277.

⁶² Termin je skovao norveški filozof Arne Naes 1973. godine.

⁶³ Žarden, Dž., *Ekološka etika. Uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, Beograd 2006, str. 337.

⁶⁴ O tome npr. Dusek, V., *Philosophy of Technology: An Introduction*, Blackwell Publishing 2006, p. 187.

⁶⁵ Prema Perović, M. A., *Rasprava o biti i aporijama savjesti*, str. 282-283.

IZABRANA LITERATURA

Beiser, F. C., *The Fate of Reason: German Philosophy from Kant to Fichte*, Harvard University Press 1987.

Gerrish, B. A., *The Secret Religion of Germany: Christian Piety and the Pantheism Controversy*, in *The Journal of Religion*, Vol. 67, No. 4 (Oct., 1987), pp. 437-455.

Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije III*, BIGZ, Beograd 1983, prevod: N. M. Popović.

Henrich, D., *Between Kant and Hegel. Lectures on German Idealism*, Harvard University Press 2003, edited by: D. S. Pacini.

Herder, J. G., *Gott. Einige Gespräche*, K. W. Ettinger 1787.

Jacobi, F.H., *Über die Lehre des Spinoza in Briefen an denn Herrn Moses Mendelssohn*, in *Jacobis Spinoza-Büchlein nebst Replik und Duplik*, München 1912

Kant, I., *Šta znači: orijentisati se u mišljenju*, u *ARHE*, Časopis za filozofiju, Filozofski fakultet – Odsjek za filozofiju, Novi Sad, godina I, br. 1/2004, str. 251-259, prevod: M. Todorović.

Mendelssohn, M., *Morning Hours. Lectures on God's Existence*, Springer, New York 2011, translated by: D. O. Dahlstrom and C. Dyck.

Perović, M. A., *Rasprava o biti i aporijama savjesti*, u *Pet studija o Hegelu*, Biblioteka *ARHE*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2012, str. 261-338.

Schlegel, F., *Kritike i fragmenti*, Naklada Jurčić, Zagreb 2006, urednik: J. Zovko.

Spinoza, B., *Etika*, Kultura, Beograd 1959, prevod: K. Atanasijević.

Žarden, Dž., *Ekološka etika. Uvod u ekološku filozofiju (Četvrto izdanje)*, Službeni glasnik, Beograd 2006, prevod: A. Dobrijević.

STANKO VLAŠKI

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

MEDIATION OF SPINOZISM

The Introduction in the Pantheism Controversy

Abstract: The so-called pantheism controversy raised about 1783. out of the Jacobi's assertion that Lessing was a Spinozist and interest in philosophy of Spinoza since then have been increased. This is the historical significance of the pantheism controversy. The philosophical one lies in the fact that the most important philosophical doctrines of these times were formed through the confrontation with the revitalized Spinozism. Because of that, the author in this paper examines the assumptions, circumstances and the course of the dispute, considering the standpoints of its best known participants. At the end of the final chapter, he is trying to find the implications of the controversy in the contemporary philosophical debates, too.

Keywords: Spinoza, pantheism controversy, Jacobi, Mendelssohn, Lessing

Primljeno: 3.2.2013.

Prihvaćeno: 22.3.2013.